

Eesti raamatu ajaloo algus – kas luterliku või katoliku kirjasõnaga?

INNA PÕLTSAM

Lübecki toomdekaani Johannes Brandesi päevaraamatust päevavalgele tulnud teade, et Lübecki raad pani "*Kuldsarve*" kõrtsis aresti alla vaadi, mis oli täis luterlikke raamatuid, samuti liivi, läti ja eesti rahvakeeles missasid,¹ seadis esimese eestikeelse raamatu ilmumisajaks hiljemalt 1525. aasta. J. Brandesi üles tähendused annavad tunnistust trükiste olemasolust, aga mis raamatud need õieti olid, seda saab ka kõige parema tahtmise juures ainult oletada. Paul Johansen² oma 1959. aastal ja Jüri Kivimäe³ 1975. aastal ilmunud artiklis käsitasid neid kõhklusteta luterlike trükistena ning esitasid paljus kattuva versiooni esimeste eestikeelsete raamatute saamisloost. Mõlemad rajasid oma hüpoteesi veendumusele, et kui missaraamatud olid rahvakeeles, siis said nad olla ainult luterlikud. Sellele aksioomile tuginesid ka nende edasised oletused – oletused võimalike tellijate ja tõlkijate, tõlgitava teose ja isegi trükikoja kohta. P. Johansen ja J. Kivimäe mõlemad leidsid, et missaraamatud olid hädavajalikud rahvakeelsete evangeeliumi usu jumalateenistuste pidamiseks Liivimaa linnades. Võimalike tõlkijatena pakkus P. Johansen Tartust pärit Franz Wittet ning Riia jutlustajaid Nicolaus Rammi ja Johannes Eck'i, J. Kivimäe tõstis esile ka Tartu reformaatorit Melchior Hoffmanni. Kõige suuremaid vaidlusi on ajaloolaste ja keeleteadlaste hulgas tekitanud missaraamatute keelte küsimus, ehk mida tähistab sõna *liuonico*, kas liivi või liivimaa keelt.⁴ 25–40 aasta jooksul, mis on möödunud P. Johanseni ja J. Kivimäe artiklite ilmumisest, ei ole kujunenud 1525. aasta raamatute olemuse ja saamisloo kohta põhimõtteliselt teistsugust seisukohta. Ühtlasi on saanud vankumatuks tõsiasi, et eestikeelse trükitud raamatu ajalugu algab reformatsiooniga ning et

¹ J. Kivimäe, Teated eestikeelsest trükisest 1525. – Keel ja Kirjandus 1975, nr 4, lk 197–208.; Mida J. Brandes nende nn missaraamatute (*missis*) all õieti mõtles, see jääb vaid tema teada.

² P. Johansen, Gedruckte deutsche und undeutsche Messen für Riga 1525. – Zeitschrift für Ostforschung 1959, H. 4. S. 523–533.

³ J. Kivimäe, Teated, lk 197–208.

⁴ Vt selle kohta nt J. Kivimäe, Luterliku reformatsiooni kultuurimõjud Eestis XVI sajandil. – Religiooni ja ateismi ajaloost Eestis. III kd. Tln, 1987, lk 39. Vrd V. Miller, Esimesed trükitud raamatud. – Eesti raamat 1525–1975. Tallinn, 1978; T. Paul, Eesti piiblitõlke ajalugu. Esimestest katsetustest kuni 1999. aastani. Tallinn, 1999, lk 155.

pole põhjust arvata nagu arendanuks katoliku vaimulikud eesti kirjakeelt juba reformatsoonieelsel ajal.⁵

1525. aasta trükistest pole säilinud või üles leitud ainsatki eksemplari, Johannes Brandesi päevaraamatu teated on napid ja ebaselged, jättes õhku hulga küsimusi, millele ükski senine käsitus pole tegelikult suutnud ammen-davalt vastata. Sellest tulenevalt püsib esimese eestikeelse raamatuga seonduv probleemistik jätkuvalt aktuaalne. Eestikeelse raamatu aastaks kuulutatud 2000. aastal on iseäranis põhjust uuesti üles võtta 1525. aasta trükiste ning laiemalt eesti kirjakuultuuri vanema ajaloo teema. Uute seisukohtade või hüpoteeside vormistamiseks ja esitamiseks ei ole siin tingimata tarvis avastada senitundmata fakte. Ajalooteaduse areng on süvendanud teadmisi ja teisendanud arusaamu Eesti keskaja ajaloost ja see annab võimaluse vaadelda asja senisest avaramas taustsüsteemis või laiemas kontekstis ning võib-olla just sealt ja mitte J. Brandesi päevaraamatust tasub otsida selgust esimeste eestikeelsete raamatute kohta. Järgnev kirjutis katsetab traditsioonilisest erineva seisukoha võimalikku paikapidavust. Kui säärasel ettevõtmisel pole ka muid tulemusi, siis varem väidetu õigsus saab igatahes kinnitust.

Sellest, mis räägib luterlike rahvakeelsete missaraamatute vastu

8. novembril tegi Johannes Brandes oma päevikusse sissekande Kuldsarve kõrtsis arestitud luterlike trükiste ning eesti-, läti- ja liivi(?)keelsete missaraamatute kohta.⁶ Edasis-te sündmuste kirjeldus ei too suuremat selgust, mida kujutasid endast mittesaksakeelsed missaraamatud. Päevikus käib jutt "headest" ja "halbade" raamatutest, vaieldakse, kas head raamatud tuleks ära põletada koos halbade-ga.⁷ Ilmselt olid raamatud siis olemuslikult erinevad, aga mis eristas halbu headest ja kumma hulka kuulusid eestikeelsed missaraamatud, see ei tule päeviku tekstist otseselt välja. J. Brandesi märkmed olid talle kui ühele

sündmustes osalejale selged, arusaadavad ja mõistuspärased, kuid püüdes allutada tema otsustusi tänapäeva loogikareeglitele on oht eksida. See tähendab, et ei maksa liigselt takerduda teksti ja loota leida sealt kõiki vastuseid.

Käesoleval juhul tundub kasulik jätta muu kõrvale ja lähtuda ainult tõsiasjast, et 1525. aasta novembris arestiti Lübeckis mingid eestikeelsed raamatud. Edasi tuleb seda ajahetke arvestades selgitada, milliste raamatutega oli kõige tõenäolisemalt tegu. Vaadis leidis luterlikku saksakeelset kirjandust või vähemasti sellist, mille Lübecki katoliiklik raad ja toomkapiitel tunnistasid luterlikuks: *Ja nad said pealkirjadest aru, et need olid luterlikud, nii ristimisõpetuse tõttu rahvakeeles, mis esineb ka teistes raamatukestes, näiteks missa laulmise korras, nii et neid võib tulle heita.*⁸ Aga see asjaolu ei tõenda veel kuidagi, et ka mittesaksakeelsed raamatud olid kantud samast meelsusest. Tuleb kaaluda, kui reaalne oli eestikeelsete luterlike raamatute olemasolu 1525. aastal ehk kas selleks ajaks olid juba kujunenud eeldused ja võimalused mittesaksakeelsete luterlike trükiste ilmumiseks, kas luterlus oli üldse Liivimaal nii levinud, et vajati selliseid trükiseid.

1525. aastaks olid reformatsiooni ideed Liivimaal levinud umbes kolm aastat, kui tinglikuks alguseks võtta Liivimaa esimese "reformatsiooni lauliku" Riia Peetri kiriku jutlustaja Andreas Knopkeni ja ühe frantsiskaani munga avalik usuvaidlus 1522. aasta suvel Riias. Viimasest kujunes omamoodi reformatsiooni liikumise keskus Liivimaal. 1523 tekkisid Riia reformaatoritel otsesidemed Lutheri endaga, järgmise aasta kevadel toimus seal esimene pildirüüste Liivimaal. 1523/24 pääsesid evangeeliumi usu pooldajad jutlustama ka teistes Liivimaa suuremates linnades. Järgnesid pildirüüsted Tallinnas 1524. aasta sügisel ja Tartus 1525. aasta algul. Kuid mitmes väikelinnas ei jõutud enne 1525. aastat isegi mitte pildirüüsteni. Maal oli reformatsiooni levimine eriti aeglane.

1524/25. aastaks, s.o ajaks, mil Lutheri teose tõlkimine ja avaldamine mittesaksa keeles pidi päevakorda kerkima, oli luterluse levik Liivimaal alles algstaadiumis. L. Arbusow juhib tähelepanu, et ei pruugitud isegi täpselt teadvustada, et kuulutati just M. Lutheri

⁵ Vt J. Kivimäe, Luterliku reformatsiooni kultuuri mõjud, lk 37, 39.

⁶ J. Kivimäe, Teated, lk 198–199.

⁷ J. Kivimäe, Teated, lk 199.

⁸ J. Kivimäe, Teated, lk 199–200.

õpetust.⁹ Tallinna evangeeliumi usu jutlustajatel polnud näiteks mingeid otsesidemeid Lutheriga, reformiideed jõudsid nendeni mitmete vahendajate kaudu. Veel 1527. aasta aprillis teatas Tallinna raad, et ei tea midagi luterlikest ja muudest sektidest endi keskel,¹⁰ ja nõnda väites ei pruukinudki ta olla silmakirjalik. Pealegi polnud reformatsiooni varasel etapil usuküsimus esmajärgulise tähtsusega. Hoopis pakilisem oli küsimus võimust ehk kiriku ja riigi vahekorras ning kirikuvarade ümberjagamisest. Lutheri missaraamatukese tõlkimine rahvakeelde sobitub vaid suurte raskustega vaimulike ilmaliku võimu vastu suunatud võitlusest pingestatud õhkkonda Liivimaal.

Kui Lübeckis arestitud vaadis olid tõepoolest eestikeelsed luterlikud raamatud, siis oli see igatahes tähelepanuväärne kiirus ja operatiivsus, millega suudeti nende trükkimist organiseerida. Muidugi kerkib kohe küsimus, kes tellis need raamatud ning kes organiseeris ja, mis eriti tähtis, finantseeris kogu ettevõtmist. Luterlike trükiste tellijatena võivad 1524/25. aastal kõne alla tulla ainult linnad, sest seal oli reformatsioon kõige enam mõjule pääsenud. Lübeckis arestitud missaraamatud olid mitmes keeles – eesti, läti, liivi(?) – see asjaolu eeldaks linnade koostööd. Seda hämmastavam on, et ühestki kõrvalallikast – ei linnadepäevade otsustest, rae arveraamatutest ega kirjavahetusest vms – pole välja tulnud ainsatki vihjet nendele trükistele. Näiteks 1530. aastal ilmunud Riia kirikuteenistuskorra ja lauluraamatu koostamisest on märge juba 1527. aasta linnadepäevade materjalides.¹¹ Seni vanimale eestikeelsele säilinud trükisele, 1535. aastal ilmunud Wanradt–Koelli katekismusele viitavad nii kaupmees Johannes Selhorsti kirjad kui ka Tallinna raekohtu otsuste raamat.¹² Aga 1525. aasta trükised on nii maha vaikutud, nagu polnukski linnadel nendega mingit pistmist. Pealegi, mis puutub linnade koostöösse kiriklikes küsimustes, siis alles 1526. aastal lepitati omavahel kokku neid ühiselt arutada.¹³

J. Kivimäe oletuse kohaselt oli vaadis leidunud missaraamatute näol tegu Lutheri ladinakeelse *Formula missae et communionis pro Ecclesia Vuittembergensi* (1523) või saksaakeelse *Eyne Weyse Christlich Mess zu halten*

(1524) tõlgetega eesti, läti, liivi(?) keelde.¹⁴ P. Johanseni pakutud teine võimalus Lutheri spetsiaalselt Liivimaa tarbeks kirjutatud tööst kõlab liiga ebatõenäoliselt.¹⁵ Omaette küsimus on, miks õieti oli vaja seda teost rahvakeelde tõlkida, kellel oli seda Liivimaal 1525. aastal nii hädasti tarvis? Mittesaksaakeelsed missaraamatud said olla mõeldud kirikuõpetajatele, kuid neile piisanuks esialgu ka saksaakeelsest väljaandest. Eesti keelt kasutati jumalateenistusel ja kristliku õpetuse jagamisel ammu enne reformatsiooni ja see oli täiesti võimalik spetsiaalsete rahvakeelsete trükisteta. Preisi juhtiv reformaator, sealse kiriku- ja koolikorra väljatöötaja J. Briesmann kirjutas Riia kirikuteenistuskorra, mis oli mõeldud ühtlustama evangeeliumi usu jumalateenistuskorda ka Liivimaa teistes linnades ülemsaksa keeles.¹⁶ Reformatsiooni algusajal oli peaprobleem uues jumalateenistuse korras üldse, alles seejärel mittesakslastele mõeldus, teisiti öeldes ei olnud eestikeelse evangeeliumi usu jumalateenistuse pidamine kinni M. Lutheri *Eyne Weyse Christlich Mess zu halten* tõlkes eesti keelde.

Pealegi tunnistas J. Kivimäe, et uue jumalateenistuskorra sisseviimisel oluks parimaks abivahendiks Martin Lutheri *Teutsche Messe*, paraku ilmus teos alles 1526. aastal.¹⁷ See asjaolu muudab M. Lutheri *Eyne Weyse Christlich Mess zu halten* rahvakeelde tõlkimise hädavajaduse 1524/25. aastal eriti küsitavaks. Juhul, kui linnad rahastasid missaraamatute trükkimist, pidi see olema nende jaoks hästi põhjendatud tarvidus, sest vaevalt oldi nõus

⁹ L. Arbusow, Die Einführung der Reformation in Liv-, Est- und Kurland. Leipzig, 1921. S. 284.

¹⁰ L. Arbusow, lk 284, 673.

¹¹ Akten und Reccesse der livländischen Ständetage (=AR). Bd. III: 1494–1535. Bearb. v. L. Arbusow. Riga, 1910, nr 248. § 8, 10.

¹² Vt P. Johansen, Teateid vanimast eesti katekismusest. Eesti keel, nr 5–6. Tartu, 1927, lk 103.; G. Mickwitz, Johann Selhorst und der Druck des ältesten estnischen Buches. – Beiträge zur Kunde Estlands. Bd. 21. H. 1. Reval, 1938. S. 1–8.

¹³ L. Arbusow, lk 704.

¹⁴ J. Kivimäe, Teated, lk 204.

¹⁵ P. Johansen, Gedruckte deutsche und undeutsche Messen, S. 526.

¹⁶ L. Arbusow, S. 706, 714.

¹⁷ J. Kivimäe, Teated, lk 204.

millegi juhusliku peale raha kulutama. Praegu tuleb aga välja, nagu oleks Liivimaal tormatud tõlkima ja trükkima praktiliselt esimest ettejuhtuvat M. Lutheri tööd ja seda olukorras, kus Luther ei olnud veel ainuline autoriteet. Järgnevad evangeeliumiusu raamatud, mis Liivimaal ilmusid, koostati kohapealseid vajadusi ja nõudmisi arvestades, need ei ole lihtsalt mõne Lutheri töö tõlked. See n-ö kohalik omapära sai Wanradt–Koelli katekismusele lausa saatuslikuks. Wanradti isemeelsuse pärast usuasjade tõlgendamisel ja tema teose erinevuse tõttu Lutheri suurest ja väikesest katekismusest, keelas Tallinna raad raamatu levitamise ära.¹⁸

1525. aasta eesti-, läti- ja liivi(?)keelsete trükiste tunnistamine luterlikeks on mitmeti problemaatiline, õieti on raamatute luterlikust kinnitavatest argumentidest keeruline leida neid, mida ei saaks vaidlustada. Seepärast on põhjust kaaluda, kas kõne alla võiks tulla ka mõni muu võimalus ehk kui suur on tõenäosus, et tegu oli katolike missaraamatutega.

Eesti keel kirikuelus enne reformatsiooni

15. sajandil kogu Euroopat haaranud kontsiililiikumine tõi Liivimaal kaasa suurema tähelepanu kohaliku rahvakeele kasutamisele kirikuelus.¹⁹ Kiriku uuendamine pealaest ja latallani *reformatio ecclesiae in capite et membris* sai selle reformiliikumise peamiseks loosungiks. Avalikult nuriseti kiriku allakäigu üle. Peetruse Toolile heideti ette kõige rängemaid süütegusid: patuelu, saamahimu, kirikuaametite ja sakramentidega kauplemist. Kiriku kõrgete ideaalide ja tegelikkuse vahel polnud palju ühist ning see põhjustas konflikte inimeste teadvuses ja ühiskonnas tervikuna. Keiser Sigismund (1368–1437) kutsus kokku reformikontsiilid Konstanzis (1414–1418) ja

Baselis (1431–1449). Nendest üleeuroopalise tähtsusega ettevõtmistest, mis puudutasid nii vaimulikku kui ka ilmalikku maailma, loodeti palju, paraku lõppesid 15. sajandi reformipüüded nurjumisega, ei suudetud täita peamisi eesmäärke: murda paavstivõim ja pöörduda kirikuelus tagasi varakristlike normide juurde.

Konstanzi ja Baseli kirikukogul, kus osalesid ka Liivimaa saadikud, väljaõeldud reformiideede rakendamine seostub Liivimaal eelkõige Riia peapiiskopi Johannes Ambundi (1418–1424) ja Henning Scharpenbergi (1424–1448) nimega. Scharpenbergi eestvedamisel peeti 1428. ja 1437. aastal Riias provintsiaalkontsiile. Tegelikult kerkisid peapiiskop Ambundi tõstatatult kiriku uuendusküsimused päevakorda juba 1422. aasta maapäeval Valgas.²⁰ Seal vastu võetud maaseadustik seostub otseselt kontsiililiikumisega. Maaseadustiku põhiosa moodustasid vaimulike asjade kohendamise näpunäited, millega asuti likvideerima Liivimaa usuelu puudusi ja ebakohti. Parandamaks ja süvendamaks rahva hulgas kristlikku eluviisi peeti esmajoones vajalikuks vaimulikkonna üldise taseme tõstmist. Vaimulikelt nõuti hoolast kohusetäitmist, laitmatuid eluviise ja korralikku haridust. Väga oluliseks sai kohaliku rahvakeele valdamine, usutõdesid kuulutada ja jutlustada tuli rahvakeeles. Nõuti, et talupoegadele õpetataks Meie Isa, Ave Maria palvet, ristiusu kahtteist peatükki ja kümmet käsku. Preestrid pidid selgitama seitset surmapattu ning seda, kuidas paastu ja kahetsusega on võimalik end nendest lunastada. Rahvale tuli õpetada pihil ja armulaua käitumist. Samas tuli lihtrahvalt nõuda, et nad käiksid igal suuremal pühäl ja pühapäeval kirikus missal ning peaksid senisest valjemalt kinni katoliku kiriku kommetest: käiksid armulaua ja vähemalt korra aastas pihil ning paastuksid.

Liivimaa oli keskajal kristluse eelpost. Liivimaa kirik oli rajatud võorkeelsele misjonialale. Ainult kohaliku rahva keelt tundes oli võimalik viia kristlikku õpetust maa põliselanikeni. Sellest tulenevalt olid Liivimaal erilise tähtsusega rahvakeele ja jutluse kasutamine praktilises hingehoiutöös.²¹

Riia esimese (1428) ja teise (1437) provintsiaalkontsiili otsustes korrastati olulisemaid 1422. aasta maaseadustiku nõudmisi.²² Jätkuvalt rõhutati rahvakeele osa Liivimaa kiriku-

¹⁸ P. Johansen, Teateid, lk 105.

¹⁹ Selle kohta vt ka T. Paul, lk 98–126.

²⁰ Akten un Recesse der livländischen Ständetage (=AR). Hrsg. v. O. Stavenhagen. Bd. I: 1304–1460. Riga, 1907, nr 299.

²¹ L. Arbusow, S. 55–58.

²² Vt Liv-, Est- und Curländisches Urkundenbuch (=LUB). Hrsg. v. H. Hildebrand. Bd. 7: 1423 Mai–1429 Mai. Riga, Moskau, 1881. Nr. 690.; LUB, Hrsg. v. H. Hildebrand. Bd. 9: 1436–1449. Riga, Moskau, 1889, nr 130.

ja usuelu parandamises ja edendamises ning preestrite töö tõhustamises. Kirikuametite ja gajaile esitati nõue võtta ametisse üksnes põlisrahva keele oskajaid. Preestrid, kes keelt ei osanud, pidid endale aasta jooksul appi leidma keelt valdava kaplani. Kirikuõpetajatel tuli meestele ja naistele õpetada hädaristimist, mida tohtis läbi viia ka emakeeles, (s.t läti, eesti, liivi ja saksa keeles).²³ Et usuelus toimuva üle vajalikku kontrolli hoida, seati nõue hakata regulaarselt pidama diöteesisinodeid; piiskopi korraldatud iga-aastastel visitatsioonidel pidi järele katsutama noorkristlasi, kas nad pole õige usu teelt kõrvale eksinud.²⁴ Ristiusu kiriku ja õpetuse rahvale lähemale viimine, mille suunas 15. sajandil nii hoogsalt samme astuti, nõudis vaimulikelt tihedat suhtlemist rahvaga, aga see sai toimuda vaid rahvakeeles.

Uut hoogu said kirikuelu uuenduspüüdlused 16. sajandi algul. Liivimaal nagu Saksamaalgi võib täheldada tõusu usuelus. Suureks usuliseks ergutuseks olid ordumeister Walter von Plettenbergi võidud venelaste üle, eriti 1502. aasta võit Smolino all. Järgnevatel aastail asutati Liivimaal hulgaliselt uusi kabeleid, vikaariaid, püüti asutada uusi kloostreid. 1503–1506 ja 1508 peeti Liivimaal suuri patukustutusjutlusi, mis pidid suurendama rahva hulgas meeleeparanduse ja õndsakssaamise tahet.²⁵ Soovides kirikuelu parandusi uuesti üles võtta, lasi ordumeister Wolter von Plettenberg 1504. aasta maapäeval ette lugeda 1422. aasta maaseaduse.²⁶

Kirikuelu reformipüüdlused Liivimaal 16. sajandi algul on seotud eeskätt Saare-Lääne piiskoppidega. Kohalikust vasalliperekonnast pärit, Rostocki ja Bologna ülikooli haridusega piiskop Johannes III Orgas (1491–1515) tegi oma n-ö avalöögi 23. juunil 1505 a Haapsalu toomkirikus peetud sinodil.²⁷ Ta andis välja statuudid, mis põhiosas kordasid I Riia kontsiili omi: tuli tõsta vaimulike taset, parandada nende eluviise, igal pühapäeval pidi preester õpetama talurahvale Meie Isa ja Ole tervitatud, Maarja, palvet, usutunnistust jm eesti keeles. Vaimulike kohusetäitmise kontrollimiseks alustas ta oma piiskopkonnas visitatsioone.

Orgase alustatud tööd jätkas tema ametijärglane piiskop Johannes IV Kievel (1515–

1527). Johannes Kievel oli samuti pärit kohalikust vasalliperekonnast, kaitsnud ülikoolis magistrikraadi. Millises ülikoolis ta õppis, ei ole teada, aga tal olid sidemed Madalmaade reformiringkondadega. 1517. aastal Kuressaares peetud diöteesisinodil andis Kievel vaimulikele rea eeskirju nende kiriklike ülesannete täitmise ja eluviisi kohta. Ta nõudis, et kõigil pühadel kuulutataks talupoegadele Jumala sõna eesti keeles. Saamaks aimu usuja kirikuelu tegelikust olukorrast, alustas Johannes Kievel 1519. aastal piiskopkonna maakoguduste üldist visitatsiooni. Selleks töötas ta välja 88-punktilise visitatsioonide pidamise juhise.²⁸ Kievel tahtis tõsta preestrite töö tõhusust ja taset. Juba 1520. aastal arvas ta enesel selles ka edu olevat. Kirjas Maasilinna foogtile nentis ta, et maakoguduste preestrid Saaremaa piiskoplikel aladel valdasid kõik eesti keelt.²⁹ Kieveli kirikuelu reformikavadest annavad hea ettekujutuse Saare-Lääne piiskopkonna meespäevade materjalid. Väga palju pööras ta tähelepanu eesti keele kasutamisele praktilises hingehoiutöös. 1521. aasta piiskopkonna meespäeval esitas Kievel väga huvipakkuvat nõude, et igas mõisas oleks üks vaene, kes loeks ette ning õpetaks lastele tähtsamaid palveid, dekalooget ja usutunnistust.³⁰

Kieveli aegsetest Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokollidest on saanud üks tähtsamaid tõendusmaterjale, et vaatamata püüdlustele ja ilusatele plaanidele suudeti praktikas kiriku- ja usuelu reformimisel väga vähe korda saata. Protokollide andmeil ei teadnud eesti talurahvas ristiusu õpetusest õieti midagi, ei tundnud tähtsamaid palveid ega õpetuse põhialuseid, nii et eestlasi võib vaevalt paganatest paremaks arvata.³¹ Ilmselt just seepärast pööratakse ajalookirjanduses katoliku

²³ L. Arbusow, S. 55.

²⁴ L. Arbusow, S. 54.

²⁵ Vt O. Sild, Kirikuvisitatsioonidest eestlaste maal. Tartu, 1937, lk 33.

²⁶ L. Arbusow, S. 118.

²⁷ L. Arbusow, S. 119–120.

²⁸ Vt AR III, nr 93.

²⁹ E. Blumfeldt, Saare-Lääne piiskopkonna visitatsiooniprotokolle aastaist 1519–1522. Ajalooline ajakiri, nr 1. Tartu, 1933, lk 50.

³⁰ AR III, nr 117.

³¹ E. Blumfeldt, lk 46.

kiriku reformitegevusele ja uuenduspüüdlustele Liivimaal 15.–16. sajandil nii vähe tähelepanu, neid peetakse mõjutuiks, head kavatsevad ei jõudnud paberilt kaugemale.

Tõepoolest leidis talupoegi, kes ei tundnud ei palveid ega kümmet käsku, aga nad andsid oma vähesest varast kohalikule preestriks kaks lehma, et too soostuks surnut kiriklikult matma; nad lasid surnutel ennemini kirikuõuel mädaneda ja haiseda, kui et mat-
sid neid mittekrisklikult; nad kaebasid kirikuõpetaja peale, kui see jättis oma kohustused täitmata.³² Ka need faktid on kõnekad.

15. sajandil alanud uuenduspüüdlused kirikuelus ei jäänud siiski tulemusteta. Rahvakeelt kasutades jõudis katoliku kirik lihtrahvani ja pääses teda mõjutama, ainult et talupoja religioosne teadvus oli teistsugune, temalt ei tasunud oodata samasugust taset kui õpetatud kirikumeestel. Lihtinimesed võtsid ristiusu õpetust vastu ja teenisid Jumalat nii nagu oskasid ja oma võimete kohaselt. Nad austasid pühakuid, uskusid imedesse, tegid palverännakuid imettegevate reliikviade juurde, käisid

kirikus, palvetasid nagu oskasid ja mis kõige tähtsam – kartsid enda ja oma lähedaste hingeõnnistuse pärast. Talupojad ei tahtnud olla paganad.³³ Oma keelt räägib ka tõsiasi, et kord juba rahva teadvuses kinnistunud katoliku õpetuse väljajuurimiseks kulus sajandeid.³⁴

Eesti keele kasutamine kirikuelus juurdus Liivimaal enne reformatsiooni, see on fakt. Kõige enam ja kiiremini toimus see linnas. Tallinnas oli 1476. a Niguliste kiriku Püha Anna altari juures mittesaksa jutlustajakoht.³⁵ 16. sajandi algul oli mittesaksa jutlustaja ametis Uus-Pärnus.³⁶ Ilmalikud jagasid rendikapitali, et peetaks jutlusi ka eesti keeles.³⁷ Eesti keeles jutlustasid Tallinna dominiiklased, seda kinnitavad eestikeelsed märkused kahes dominiiklaste kloostrirahvatus.³⁸ Ka Liivimaa frantsisklased tegid rahvakeeles usulist kasvatustööd.³⁹ Kõik need faktid tõendavad, et enne reformatsiooni oli eesti keele oskus vaimulike hulgas levinud, aga mis veelgi tähtsam, katoliku preestrid olid suutelised selles keeles ka kirjutama hakkama. Ja seda nad tegidki.

Ootuspärast just Saare-Lääne piiskopkonnast ja sealsete nn reformipiiskoppide valitsemisajast pärineb vanim seotud tekst eesti keeles, see on Kullamaa käsikiri, mida on nimetatud ka Kullamaa katekismuseks⁴⁰ aastaist 1524–1532. Tegelikult on tegu vakuraamatuga, kuhu Kullamaa preester Johannes Lelow ja hiljem ka tema ametijärglased tegid sissekan-
deid kihelkonna talupoegadelt ja junkrutelt pastoraati toodud maksude kohta. Käsikirja viimastel lehekülgedel (142–143) on kirjas kolm eestikeelset palvet: Meie Isa, Ave Maria ja Credo.⁴¹ Seejuures on Credo lõpetanud J. Lelowi mantlipärija. Osutades mitmele jämedale kirjutusveale, on A. Saareste väitnud, et J. Lelow ei saanud nii puuduliku keeleoskuse juures olla ise tekstide tõlkija, vaid on need ainult ümber kirjutanud.⁴² See asjaolu viitab kas käsikirjalisele, või miks mitte trükitud eeskujule. Ajalookirjanduses mainitakse Johannes Kieveli katekismust, mida enamasti tituleeritakse "müütiliseks" või "hüpoteetiliseks".⁴³ Et selline katoliku katekismus võib-olla isegi trükitud kujul, oli tõepoolest olemas, pole tegelikult üldse ebatõenäoline. Juba Johannes Orgas tegi kihelkonnavaimulikele ülesandeks nende parema äranägemise järgi, aga siiski tema kirjalikke näpunäiteid ja juhatusi

³² Vt E. Blumfeldt, lk 161–163.

³³ Balthasar Russow, Liivimaa kroonika. Tln, 1993, lk 88: *Ning on võimatu, et Veenuse mäel elataks hullemat liiderlikku elu, kui seda tehti siinsel patukustutuse ja palverännakul ebajumalaid asutava maarahva poolt. Ja ometi olid nad säärases pöörases pettekujutuses, et see kõik olevat Kõikvõimsale Jumalale meelepärane teenistus ja et nad selle läbi Jumala ees suurt armu leiavad.*

³⁴ Vt selle kohta nt J. Kahk, Ristiusk, teadus ja nõia-
protsessid XVII sajandil. – Religiooni ja ateismi ajaloo Eestis. III kd. Tln, 1987. Lk 146–172.

³⁵ J. Kivimäe, Luterliku reformatsiooni kultuurimõjud, lk 36.

³⁶ Eesti ajalooarhiiv f. 1000, n. 1, s. 163: Denkelbuch (=DB) fol 5b.

³⁷ L. Arbusow, S. 58.

³⁸ J. Kivimäe, Luterliku reformatsiooni kultuurimõjud, lk 37.

³⁹ Vt L. Arbusow, lk 58.

⁴⁰ Selle kohta vt täpsemalt T. Pöld, Kullamaa katekismuse lugu. Tartu, 1999.

⁴¹ Vt E. Ehasalu, K. Habicht, V-L. Kingisepp, J. Peebo, Eesti keele vanimad tekstid ja sõnastik. Tartu 1997, lk 59–61.

⁴² A. Saareste, 400-a vanune keeleline leid Eestis. – Eesti keel, nr 4–6. Tartu, 1923, lk 98.

⁴³ Vt A. Saareste, 400-a vanune keeleline leid, lk 99; J. Kivimäe, Luterliku reformatsiooni kultuurimõjud, lk 37.

järgides, õpetada ja selgitada rahvale kümmet käsku.⁴⁴ Tõenäoliselt koostas Kievel või lasi koostada ühtlustamise huvides dekalooogi korrapärase õpetamise kava.⁴⁵

Katoliku kirikul on vaieldamatu panus eesti kirjakultuuri arengusse, see on vahest suu-remgi, kui säilinud materjalid lubavad arvata. Tähelepanu väärib A. Saareste väide, kes, võrreldes 1535. aasta katekismuse keelt muu eesti vanema kirjakeele materjalidega, leidis ühis-jooni, mis tema arvates kõnelevad juba 16. sajandi algul eksisteerivast kirjakeele teatavast traditsioonist.⁴⁶ Ja selles võib küll katoliku aja teenet näha.

1512. aasta Liivimaa maapäeval tegi Riia peapiiskop Jasper Linde ettepaneku asutada Liivimaale vaimulike ettevalmistamiseks uus ladinakool.⁴⁷ Õppeasutuse rajamist arutati ka 1513., 1514. ja 1516. aasta maapäeval, kuid asi tegelikuks ei läinud. 1521 võttis kooli asutamise uuesti üles Saare-Lääne piiskop Kievel prelaatidepäeval Raunas ja seejärel ka 1522. aastal meespäeval Haapsalus.⁴⁸ Seekord toetasid teda nii vasallkonnad kui linnad. Kooli asukohaks pidi saama Vana-Pärnu. Kievel leidis isegi sobiva õppejõu, kelleks osutus Rostocki humanist Egbert Harlem. 1522 saabus too olude ja tingimustega tutvuma. Johannes Kieveli valik langes Harlemile, sest ta soovis head ladina keele tundjat. Kooli ülesandeks oli valmistada mittedaksa vaeste linnakodanike ja talupoegade lapsi ette vaimulikuks ametiks. Ladinakooli tegeliku loomiseni aga ei jõutud, reformatsioon tuli vahele.

Õppeasutus oli mõeldud tulevastele kirikuõpetajatele üle terve Liivimaa. See sunnib küsima, kas eesti-, läti- ja liivi(?) keelsed missaraamatud ei juhata mitte planeeritava ladinakooli juurde. Seal võidi neid vajada näiteks kui õppematerjali. Ja võib-olla olid erikeelsed missaalid tööpoolest köidetud kokku üheks raamatuks, nagu pakkus välja P. Johansen.⁴⁹ Muidugi on tegu vaid oletusega, kuid ei saa salata, et selline lahendus seletaks mitmeid asjaolusid – miks olid koos missaalid eesti, läti ja liivi(?) keeles, milleks sellist raamatut sel ajahetkel vajati, kes selle raamatu tellis ja kes trükkimise kinni maksis ning miks on kogu lugu nii maha vaikitud ehk miks pole kõrvalallikatesse sellest mingit märki jäänud.

Lõpetuseks

Esimene eestikeelne trükkis pärineb 1525. aastast – reformatsiooniajast. Kuid see ei tõenda veel, et tegu oli luterliku raamatuga. Hinnates reformatsiooni ja vastureformatsiooni panust eesti kirjakultuuri, ei tohi ära unustada eelnenut. Teenimatult vähe väärtustatakse katoliku aja panust eesti kirjakeele arengusse, liiga kergelt vaadatakse üle Liivimaa vaimulike püüdlustest umbes sajandi jooksul enne reformatsiooni rohkem ja paremini kasutada eesti keelt (rahvakeelt) jumalateenistusel ja kristliku õpetuse jagamisel. Mitte ainult esimesed eestikeelsed sõnad, vaid ka vanima seotud teksti eesti keeles pani kirja katoliku vaimulik. Isegi esimene eestikeelne trükitud raamat on tõenäoliselt katolik. Ühelt poolt pole välistatud Kieveli katekismuse olemasolu, teiselt poolt kaldub 1525. aasta trükise puhul vaekauss ka rohkem katoliku kui luterliku missaraamatu kasuks. Ning kes teab, vahest aitab see teadmine 1525. aasta raamatut Lübecki linnaraamatukogust koguni üles leida, arvestades, et seni on otsitud ainult Lutheri teose tõlget.

INNA PÕLTSAM
(1969)

TÜ 1992, M.A. 1996,
1993. aastast TA Ajaloo
Instituudi teadur,
peamine
uurimisvaldkond:
Eesti keskaja
linnaajalugu.

⁴⁴ L. Arbusow, S. 121.

⁴⁵ Vt O. Sild, lk 35. Vrd ka F. Amelung, Fünf estnische Schriftsteller der Jahre 1517–1622 – Sitzungsberichte der Gelehrten Estnischen Gesellschaft 1891. Dorpat, 1892. S. 52–64.

⁴⁶ A. Saareste, Wanradt–Kölly katekismuse keelest. Eesti keel, nr 4–5, lk 96.

⁴⁷ AR III, nr 53 § 30.

⁴⁸ AR III, nr 115, 116 § 6; Samas, nr 129 § 2.

⁴⁹ P. Johansen, S. 530.